

2218

հոգ-օգ Վերոք

Ֆրանսիա - Դրոսակա
կառնիրայժ,
Արօշակիրը:

Կոշակի դասակարգ
տեսիլք

Վերոք Հյուսիս
և
Ինտերնա

84

7-85

Արսիկա
1893

ՖԻԼՆՍՈՒՄՄԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.

ԴՐՕՇԱԿԻՐԸ.

ԿՕԼՄԱՐԻ ԴԱՏԱԻՈՐԻ ՏԵՍԻԼՔԸ.

ՎԻԿՏՕՐ ՀԻԻԳՕՆ

ԵՒ

ԻՏԱԼԻԱՆ.

ԾՈՍԿՈՒՄ.

ՏՊԱՐԱՆ Ք. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ.

1893

(57)

84

2-85

2

7011

ՖՐԱՆՍ-ՊՐՈԻՍՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.

4
2-85 47

ԴՐՕՇԱԿԻՐԸ.

ԿՕԼՄԱՐԻ ԴԱՏԱԴՈՐԻ ՏԵՍԻԼՔԸ.

ՎԻԿՏՕՐ ՀԻԻԳՕՆ

եհ

Ի Տ Ա Լ Ի Ա Ն.

328

2 0 0 3

ՄՈՍԿՈՒԱ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ Ի.

1893

(55)

ՖՐԱՆՍ-ՊՐՈՒՍՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ^{*)}

(ԹՌՈՒՑԻԿ ԱԿՆԱՐԿ)

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 20 Октября 1892 года.

Ալֆոնս Դոդէի «Կօլմարի դատաւորի տեսիլքը» և «Դրօշակիր» մանրավէպերը, որոնք թարգմանուած տրպուռում են այս ժողովածուի մէջ, ինչպէս և նոյն Հեղինակի մի քանի ուրիշ մանրավէպեր, որոնց հայերէն թարգմանութիւնը կայ («Փոքրիկ լրտես», «Բերլինի պաշարումը», «Վերջին դասը»), վերաբերուում են Փրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակին, — նորագոյն պատմութեան ամէնախայտառակ և ամէնատխրալի վայրկեաններէից մէկին: 20—22 տարի սրանից առաջ աշխարհս ականատես եղաւ մի զարհուրելի ու ամօթալի տեսարանի, — քաղաքակրթութեան գլուխը կանգնած երկու փառաւոր ազգեր՝ Փրանսիացիք ու Գերմանացիք՝ կարծես իրանց բոլոր ոյժերը լարել էին միմեանց ջնջելու, միմեանց հայրենիքը հիմնայատակ կործանելու համար: Բաւական չէին այն անհամար վնասները, որ տուեց այդ պատերազմը իւր ժամանակին, դեռ մինչև այժմ էլ թշնամութիւնը շարունակուում է այդ երկու մեծ ազգերի մէջ և սպառնում

^{*)} Օգտուել եմ Ֆայֆ պատմարանի «XIX դարի Եւրոպայի պատմութիւնը» գրքից և մի գրքիկից, որի վրայ հեղինակի անունը չ'կայ և որ կրում է „Франко-Германская война“ վերնագիրը:

է աշխարհին՝ պատճառ դառնալ մի աւելի ևս արիւնահեղ ու խայտառակ պատերազմի: Այդաս և Լօթարինգիտ նազանգները, որ Գերմանիան իբրև յաղթող խլեց Փրանսիայից, կռուածադիկ են դարձել երկու լուսաւոր ազգերի մէջ, չեն թողնում, որ նրանք ձեռք ձեռքի տուած առջ մղեն մարդկային յառաջադիմութիւնը, և ստիպում են նրանց ժողովրդի երիտասարդ մասն ու արիւն քրտինքով վաստակած կօպէկները զոհ բերել այն նոր Բաալին, որ կոչուում է միլիտարիզմ:

Փրանս-գերմանական պատերազմի խայտառակութիւնը համարեա ամբողջապէս (եթէ չ'հաշուենք յաղթող գերմանացիների բարբարոսութիւնները) ընկնում է Փրանսիայի այն ժամանակուայ ապօրինի կայսր Նապօլէօն III-ի վրայ, որի անուան հետ կապուած են այնքան խայտառակ զէպքեր որքան զուցէ կապուած չեն եղել ոչ մի պատմական գործչի անուան հետ:

Նապօլէօն III-ի՝ անսուրբ աւազանում մկրտուած կայսրութիւնը քսանամեայ անարդ գոյութիւնից յետոյ մեռաւ խայտառակ մահով: Սկսուեց այդ կայսրութիւնը 1851 թ. դեկտեմբերի 2-ի պետական յեղաշրջումով (coup d'état): 1848 թուի փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ երկրորդ հասարակապետութեան նախադաշ ընտրուելով, Նապօլէօն III-ը դաւաճանեց ազգին հասարակապետութիւնը բռնութեամբ ու խաբէութեամբ կայսրութիւն դարձնելով: 1851 թ. դեկտեմբերի 1-ի գիշերը լոյս 2-ը նա պատուիրեց ձերբակալել այն մարդկանց, որոնք կարող էին զիմադրութիւն ցոյց տալ իւր մտածած ծրագրի իրադործմանը (ի թիւս այլոց և պարլամենտական հակառակ կուսակցութեան զխաւորներին): Յետոյ նա յայտնեց, որ Ազգային Ժողովը ցրուած է և զօրք ուղարկեց, որ շրջապատելով պարլամենտի շինութիւնը ոչ մի պատգամաւորի ներս չէր թողնում: Մի քիչ անցած նա

իրան կայսր հռչակեց և խաբեպայութեան ու ճնշումների միջոցով ստացաւ ժողովրդի հաւանութիւնը:

Զգալով որ իւր ոտքերի տակի հողը շատ անհաստատ է, Նապօլէօն III-ը անձնատուր եղաւ արկածախնդիր քաղաքականութեան՝ յուսալով Ֆրանսիական ժողովրդին զբաղեցնել ու շլացնել արտաքին պատերազմների աղմուկով ու յաղթութիւնների փայլով: Սկզբում բախտը ժպտում էր դաւաճանին, բայց վերջապէս շրջուեց բախտի անիւր և կործանուեց Նապօլէօն III-ի բռնակալութեան՝ ցեխից շինած ու արիւնի շաղխով ամրացրած աշտարակը: Պատմական Նեմեզիդայի դերը այս անգամ վիճակուեց Փրանսիայի հարեան, այն ժամանակ դեռ ևս ոչ առաջնակարգ, պետութեանը—Պրուսիային:

Բազմաթիւ մեծ ու փոքր պետութիւնների բաժանբաժան եղած Գերմանիան սկսել էր զգալ իւր ազգային միութիւնը և այդ զիտակցութիւնը քանի գնում զօրանում էր: Շարժման զլուխ կանգնած էր Պրուսիան, առաջ մի չնչին պետութիւն, որ շնորհիւ իւր մի շարք իրար յաջորդող տաղանդաւոր գահակալների զօրացել էր և իւր յառաջադիմական ոգով զրաւել էր ընդհանրապէս գերմանացիների համակրութիւնը: Նապօլէօն III-ին դուր չէր գալիս այդ: Իբրև կեղծ ազգասէր, նա՝ փոխանակ աշխատելու զօրացնել իւր ազգը՝ ճնշում էր նրան, բայց միևնոյն ժամանակը պատրուակ բռնելով իւր ազգի օգուտը ձգտում էր թուլացնել իւր հարեաններին: Մի չնչին առիթ գտնելով (Սպանիական գահաժառանգութեան հարցը) նա պատերազմ յայտնեց Պրուսիային և զրանով ինքն իրան մահուան դատաւճիռ կարգաց: Սյդ պատերազմի ժամանակ դաւաճան բռնակալի սխտամի բոլոր հետեանքները պարզ երևացին և ցոյց տուեցին ամբողջ աշխարհին, թէ որքան անմիտ էր «փոքրիկ Նապօլէօնը», որ ճնշելով ազգը կտրում էր այն ճիւղը, որի վրայ ինքը նստած էր:

Այժմ առած է դարձել ասել, թէ Ֆրանս-պրուսական պատերազմում յաղթեց պրուսական ժողովրդական ուսուցիչը: Եւ իրաւ պրուսական կառավարութեան հոգսերը ժողովրդական լուսաւորութեան մասին՝ շատ մեծ նշանակութիւն ունեցան պատերազմի հետեանքի համար: Գերմանացի ոչ միայն զօրապետները, այլ և հասարակ զինուորները հասկանում էին, որ իրանք կռուում են իրանց ազգային միութեան համար ընդդէմ օտարի, որ ուզում է արդելք լինել այդ միութեանը, և կռուում էին ողևորուած կերպով, կռուում էին համերաշխ կերպով, այնպէս որ ամբողջ գերմանական զօրքը շարժուում էր մի հոգի մի կամք ունեցող մարմնի նման: Պրուսացոյց միւս առաւելութիւնն այն էր, որ նրանք բոլորովին պատրաստ էին պատերազմի համար: Հանձարեղ զիւանազէտ Բիսմարկը, որ յետոյ իւր անուան վրայ այնքան բծեր քցեց իբրեւ պետական գործիչ, առաջուց հասկանում էր, որ Նապոլէօն III-ի քաղաքականութիւնը վաղ թէ ուշ պատճառ պէտք է լինէր ընդհարման Ֆրանսիայի ու Պրուսիայի մէջ: Նա աշխատում էր պատրաստել իւր հայրենիքը այդ անխուսափելի պատերազմին և որքան կարելի է սերտ կապով կապել նրան գերմանական երկրորդակարգ պետութիւնների հետ: Բիսմարկի աշխատանքը զուր չանցաւ: Երբ որ պատերազմը սկսուեց, Պրուսիան իւր կողմն ունէր՝ իբրեւ դաշնակից, բացի հիւսիսային գերմանական պետութիւններից, որոնք իւր գերիշխանութեան տակն էին դնում, բոլոր հարաւային գերմանական պետութիւնները՝ բացի Աւստրիայից: Պրուսիայի միւս հանձարեղ զաւակը՝ Մօրտիէն ջանք էր թափում իւր հայրենիքի զինուորական կազմակերպութիւնը կատարելութեան հասցնելու և իւր առանձնատեսեակի խաղաղութեան մէջ կազմում էր ապագայում սպասելի պատերազմի ծրագիրը: Որքան պատրաստ էին այդ կողմից գերմանացիք, երևում

է նրանից, որ 1870 թուի յուլիսի 16-ին Վիլհելմ I թագաւորը հրաման տուեց շարժել զօրքը և արդէն օգոստոսի 3-ին 338,000 վարժ ու առողջ զինուորներ կանդնած էին սահմանի վրայ:

Ֆրանսիան ընդհակառակը բոլորովին անպատրաստ էր: Ծիծաղելի կ'լինէր, եթէ այնքան տխրալի չ'լինէր այն փաստը, որ Նապոլէօն III-ը պատերազմ յայտնեց երկու անգամ աւելի փոքրաթիւ զօրք ունենալով քան իւր թըշնամիները: Ֆրանսիական կառավարութեան եղեռնաւոր թեթեւամտութիւնը այն աստիճանի էր հասնում, որ նա ճիշտ չ'զիտէր մինչև անգամ իւր զօրքի քանակութիւնը: Արտաքին գործերի մինիստրը համոզուած էր, թէ պատերազմական մինիստրը ունի բաւականաչափ զօրք: Առհասարակ Ֆրանսիան կառավարողները հաւատացած էին, թէ իրանք ունեն 1,200,000 զինուոր, թէև յուլայիների համաձայն պէտք է լինէր 300,000, իսկ իրօք զօրքը բաղկացած էր 170,000 հոգուց: Դաշնակից՝ ոչ մի հատ չունէր Նապոլէօնը, թէև պատերազմական մինիստրը հաւատացած էր, թէ արտաքին գործերի մինիստրը դաշն է կապել Աւստրիայի հետ:

Բայց այդ զեռ ոչինչ: Ֆրանսիացիք մեծ յեղափոխութեան ժամանակ ապացուցեցին աշխարհին, որ առանց փողի, առանց կանոնաւոր պատրաստ զօրքի նրանք կարող են հրաշքներ գործել և արհամարհել միացեալ եւրոպայի ոյժերը: 1870 թուին Ֆրանսիայի թուլութեան զլիւսւոր պատճառը ազգի բարոյական անկումն էր: Այն դասակարգը, որի ձեռքումն էր գտնուում կառավարութեան ղեկը, մինչև ուղ ու ծուծը անբարոյականացել էր Նապոլէօն III-ի ստոր քաղաքականութեան ազդեցութեան տակ: Բռնակալին մօտենալու համար ոչ ընդունակութիւններ էին հարկաւոր, ոչ բարոյական արժանաւորութիւններ, այլ ստրկական շողաքորթութիւն: Տաղան-

դաւոր մարդիկ ստիպուած էին լուռ ու անգործ նստել խուլ անկիւններում: Ազգի ամէնամեծ զաւակները պատրուած էին հայրենիքից: Կաշառակերութիւնը և պետական գանձարանի կողոպտումը ընդհանուր երևոյթ էին դարձել: «Պետական կարեւոր պաշտօնները, ասում է Փայֆ պատմաբանը, այնպիսի մարդկանց էին յանձնուած, որոնք կարող էին ամօթից կարմրացնել շատ աւագակների»^{*)}: Երկարատեւ բռնակալութիւնը մեռցրել էր ժողովրդի եռանդն ու ոգևորութեւնը ընդունակութիւնը: Նապօլիոնի եռանդն ու ոգևորութեւնը ընդունակութիւնը պօլէօնը ինքը մոռացնել էր տուել ժողովրդին հայրենիք բառը, աշխատելով այդ անունը փոխարինել իւր անունով և զարմանալի չէ, որ ժողովուրդը դէմ էր պատեհում և չ'կարողացաւ պաշտպանել իւր հայրենիքը, բազմին ու չ'կարողացաւ պաշտպանել իւր հայրենիքը, մինչև որ Նապօլէօն III-ի անկումից յետոյ նա, թէև խայտառակութեան գնով, յետ չ'ստացաւ իւր հայրենիքը, իւր սիրելի, իւր վեհ հայրենիքը: Որքան տարբերութիւն այդ սիրելի, իւր վեհ հայրենիքը: Որքան տարբերութիւն այդ ժամանակուայ և այն ժամանակուայ մէջ, երբ Ֆրանսիական առաջին, դեռ նորածին, հասարակապետութիւնը պաշտպանում էր իւր հայրենիքի ազատութիւնը եւրոպական համարեա բոլոր պետութիւնների կօալիցիայի ու բաղմաթիւ ներքին թշնամիների դէմ: Մեծ յեղափոխութիւնը Բուրբօններից ժառանգութիւն էր ստացել բազմազարեան ճնշումներից ու հարստահարութիւններից ազքատութեան վերջին ծայրն հասած տէրութիւն, երկու տարուայ սովից ու ժասպառ եղած ժողովուրդ, դատարկ պետական գանձարան ու խոշոր, մեծազումար պարտքեր, քայքայուած, մերկ ու քաղցած փղբաթիւ զօրք համարեա առանց զօրապետների (առաջ Ֆրանսիայում միայն ազնուական ծագում ունեցողները կարող էին զօրապետ լինել. իսկ ազնուականները բոլորը մեծ յեղափոխութեան

ժամանակ փախել էին Ֆրանսիայից), և ահա այդ ժառանգութեամբ ազգային ժողովը և «հասարակական փրկութեան մասնաժողովը» յանդգնեցին դուրս գալ եւրոպական ցամաքի պետութիւնների կազմակերպուած զօրքերի ու անդրիական կառավարութեան, այդ նենգ Ալբրոնի, անսպառ միլլիօնների դէմ, ապստամբած մի ամբողջ նահանգի (Վանդէ) և ամէն տեղ խլրտումն ու խառնակութիւն քցող մնացած ու զաղթած արքայականների ու կղերականների դէմ: Եւ այդ անհաւասար կռուում յաղթեց հասարակապետութիւնը, — յաղթեց, որովհետեւ Ֆրանսիան համոզուած էր, որ «25 միլլիօն ժողովրդի համար անկարելի բան չ'կայ»: Բոլորովին ուրիշ բան էր Նապօլէօն III-ի ժամանակ, երբ չ'կար ժողովուրդը այդ բառի բուն նշանակութեամբ, այլ կար միայն ճնշուած, անդիտակցական, ստրկացած ամբօխ՝ զօրկ զաղափարից և ոգևորութիւնից: Եւ Նապօլէօն III-ի ժամանակ գերմանական ազգը յաղթեց Ֆրանսիական ամբօխին: Բայց դիմենք պատմութեանը:

Պատերազմը սկսուեց 1870 թ. օգոստոսի 2-ին: Գերմանացիք հէնց սկզբից մինչև անգամ իրանց համար անսպասելի կերպով հեշտութեամբ յաղթութիւն տարան Ֆրանսիացիների վրայ և անցան սահմանը: Պատերազմի աստուածը կարծես երես էր թեքել Ֆրանսիացիներից: Օգոստոսի 4-ից մինչև 18-ը գերմանացիք տարան մէկ-մէկի վրայ այնպիսի փայլուն յաղթութիւններ, ինչպէս Վեօթի (որի ժամանակ ջախջախեցին Մակ-Մահօնի ամբողջ զօրագունը), Շպիտերնի, Մարս-լա-Տուրի, Գրաւըլօտտի յաղթութիւնները: Գրաւըլօտտի պարտութիւնից յետոյ Ֆրանսիական զօրքի հրամանատար Բաղէնը փոխանակ աշխատելու նահանջել դէպի Փարիզ իւր մօտ 200,000 զօրքով քաշուեց Մեց^{*)} ամրոցը: Գերմանացիք իս-

^{*)} Ч. А. Файфъ. Исторія Европы XIX вѣка. т. III. ст. 302.

^{*)} Մեցը Գերմանիային էր պատկանում մինչև 1552 թ.: Ֆրան-

կոյն սկսեցին օղակ կազմել Մեցի շուրջը ու կտրել բո-
լոր ճանապարհները և մի քանի օրից յետոյ բոլորովին
պաշարեցին Բաղէնին: Բաղէնը առանց դիմադրութեան
թոյլ տուեց, որ իրան փակեն Մեց ամրոցում: Նապօլէօն
III-ը և Մակ-Մահօնը ծածուկ առաջ խաղացին դէպի Մեց
Բաղէնին օգնելու, բայց թշնամին նկատեց այդ շարժումը
և յանկարծ վրայ հասնելով Սեդան ամրոցի մօտ շրջա-
պատեց նրանց «Հրեղէն օղակով, որի մէջ կայսրութիւնը
պէտք է գտնէր իւր կորուստը» (Փայֆ): Սեպտեմբերի
1-ին նա, որ 20 տարի հրամաններ էր արձակում ոչ
միայն Ֆրանսիային, այլ և Եւրոպային, խայտառակ կեր-
պով անձնատուր եղաւ թշնամուն՝ 100,000 զօրքով:
Վիլհելմ թագաւորը Նապօլէօնին իբրեւ պատուաւոր գե-
րու աքսոր ուղարկեց Վիլհելմհիօհէ ամրոցը:

Սեդանի խայտառակութեան լուրը կայծակի արա-
զութեամբ հասաւ Փարիզ և ցնցեց Ֆրանսիացիներին:
Սեպտեմբերի 3-ին կառավարութիւնը յայտնեց ժողովուրդին
եղելութիւնը: Օրէնսդրական ժողովը նոյն երեկոյեան նիստ
գումարեց: Ժիւլ Ֆաւրը առաջարկեց գահընկեց անել
կայսրին: Ժողովը գերեզմանային լուրթեամբ յայտնեց իւր
համաձայնութիւնը: Թիէրը և ուրիշները ուզում էին սահ-
մանադրական միապետութիւն հաստատել, բայց մեծ Գամ-
բետտան ժողովուրդի և ազգային պահապանների գլուխն
անցած մտաւ ժողովը այն ժամանակ, երբ քուէարկում
էին կառավարութեան ձեւի հարցը, և հասարակապետու-
թիւն հռչակեց: Ամբողջ ժողովուրդը ցնծում էր. «Կեցցէ
հասարակապետութիւն» լսուում էր ամէն տեղ: Իսկոյն

կազմուեց «ազգային պաշտպանութեան կառավարութիւն»,
որի գլուխն անցաւ Տրօշիւ գեներալը: Ժիւլ Ֆաւրը նշա-
նակուեց մինիստր արտաքին գործերի, Գամբետտան՝ ներ-
քին գործերի ու յետոյ նոյնպէս և պատերազմական մի-
նիստը: «Ոչ մի ձեռք չբարձրացաւ պաշտպանելու Նապո-
լէօնի տոհմը և կամ կայսերական հաստատութիւնները»
(Փայֆ): Կայսրուհին փախաւ Ֆրանսիայից:

Շատ դժուար էր նոր կառավարութեան դրութիւնը:
Յաղթական թշնամին մօտենում էր Փարիզին, իսկ Ֆրան-
սիան անպաշտպան էր, որովհետեւ մնացել էր առանց
կանոնաւոր զօրքի: Այդ ճգնաժամին Ֆրանսիական ազգը
նորից ցոյց տուեց իւր մեծութիւնը: Կայսրի ընկնելուց
յետոյ ժողովուրդը իւր ձեռքն առաւ հայրենիքի պաշտ-
պանութեան գործը և մէկ-երկու ամսում ամբողջ Ֆրան-
սիան զինուած՝ օտի կանգնեց: Մինչ այդ գերմանացիք
եկան պաշարեցին Փարիզը: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը
լաւ ամրացրած էր և ունէր չորս ամսուայ չափ դիմա-
դրելու պաշար: Ֆրանսիան դեռ չէր յուսահատուում: Հա-
մարեա ամբողջ գերմանական զօրքը ստիպուած էր ան-
գործ մնալ՝ Փարիզն ու Մեցը պաշարած: Այդ ժամանակ
շատ բան կարելի էր անել զաւառներում: Բայց զաւառ-
ներին առաջնորդ էր հարկաւոր: Ով պէտք է լինէր այդ
առաջնորդը: Ամբողջ Ֆրանսիայում ոչ ոք այնքան ար-
ժանի և ընդունակ չէր այդ դերին որքան Գամբետտան,
որ Փարիզում էր և չէր կարող դուրս գալ, որովհետեւ
գերմանացիք բոլոր ճանապարհները բռնել էին: Սակայն
ինչ խոչընդոտ կարող է արգելք լինել մեծ մարդուն, երբ
այդ մեծ մարդու սիրտը վառուում է հայրենասիրական
սուրբ զգացմունքով, երբ այդ մեծ մարդը իւր երկաթէ
կամքի բոլոր ոյժով վճռել է կամ մեռնել կամ փրկել
հայրենիքը: Հոկտեմբերի 7-ին Գամբետտան օդապարիկով
թռաւ անցաւ թշնամիների բանակի վրայով: Նա փոթորկի

սիայի թագաւոր Հանրի IV-ը գրաւելով Լօթարինգիան տիրեց և Մե-
ցին՝ երեսնամեայ պատերազմի ժամանակ: Վեստֆալեան դաշնադրու-
թիւնը հաստատեց այդ տիրապետութիւնը և Մեցը այն ժամանակից
պատկանում էր Ֆրանսիային:

նման ընկաւ ազգի մէջ ու ամէնքին ոտի կանգնեցրեց: Կայսրի զինուորները չ'կարողացան պաշտպանել անարգ-ուած Հայրենիքը, ազատ քաղաքացիք վեր կացան փրկե-լու եթէ ոչ Հայրենիքը ամբողջապէս գոնէ իրանց ոտնա-կոխ եղած պատիւը: Անմահ Գարիբալդին, որ թռչում էր ամէն տեղ ուր կռուում էին ազատութեան համար, իւր կամաւորներով Իտալիայից օգնութեան եկաւ իւր Ֆրան-սիացի եղբայրներին: Ամբողջ մարդկութիւնը կսկիծով նայում էր, թէ ինչպէս մեծ Ֆրանսիան թուլանում է պատերազմի սկզբում արդար, բայց վերջում բար-բարոս զերմանացիների ոտների տակ և զարմանում էր այն հոգեկան ոյժի վրայ, որ ցոյց էր տալիս Ֆրան-սիան: Բայց ինչ կարող էր անել այդ ոյժը, երբ ու դա-ւաճան դաւաճանի յետևից հարուածներ էին հասցնում թշուառ Ֆրանսիային. դաւաճան Նապոլէոնի ծառանե-րը հարազատ զաւակներ չէին կարող լինել իրանց Հայ-րենիքի համար: Մինչդեռ կազմակերպուում էին գաւա-ռական զօրքերը, յանկարծ անձնատուր եղաւ Բազէնը և նրան պաշարող զերմանական զօրքը ազատութիւն ստա-ցաւ արշաւելու երկրի խորքը: Դեռ Գամբետտայի Փարի-զից հեռանալուց առաջ անձնատուր էր եղել (քաջ զի-մագրութիւնից յետոյ) Ալվասի մայրաքաղաք Ստրաս-բուրգը *):

Բազէնի ամբողջ վարմունքը այդ պատերազմի ժա-մանակ շատ կասկածելի էր և ցոյց էր տալիս, որ նա դա-

*) XI դարում Ստրասբուրգը ազատ կայսերական քաղաք էր և պատկանում էր Գերմանիային մինչև 1681 թ. երբ այդ քաղաքը ա-ռան ֆրանսիացիները: Մինչև 1870 թիւը Ալզասիք բոլորովին ֆրան-սիացի էին և իրանց զերմանացի չէին ծանաջում: Այժմ էլ նրանք իրանց զերմանացի չեն համարում և եթէ իրանց կամքին թողնեն կ'միա-նան ֆրանսիային:

ւաճանում է իւր Հայրենիքին: Նա, ինչպէս ասացինք, ա-ռանց զիմագրութեան թոյլ տուեց որ իրան պաշարեն զերմանացիք, մինչդեռ ունէր բազմաթիւ զօրք, որ կա-րող էր մրցել այն ժամանակուայ ամէնալաւ զօրքերի հետ: Ոչ մի նշանաւոր փորձ դուրս գալու ամրոցից և գնալու օգնութեան ոտնատակ տուած Հայրենիքին՝ նա չարեց, որովհետեւ նա չէր մտածում իւր Հայրենիքի մասին, այլ սկզբում աշխատում էր հնարք գտնել ձեռք քցել Ֆրան-սիայի թաղը, իսկ յետոյ ձգտում էր վերականգնեցնել Նապոլէոնի կայսրութիւնը: Բազէնը դաւաճանեց իւր Հայ-րենիքին՝ երկար ժամանակ անդործ պահելով 200,000-ի չափ զինուոր և վերջը այդքան զօրքով ու անառիկ ամ-րոցում անձնատուր լինելով: «Մի քիչ յետոյ Բազէնին ենթարկեցին զինուորական դատի, մեղադրելով, թէ չի կատարել իւր պարտականութիւնները, և դատաւարտե-ցին մահուան պատժի: Այդ դատաւճիռը ի կատար չա-ծեցին, բայց եթէ կայ մահից վատ խայտառակութիւն, այդպիսի խայտառակութիւն պէտք է կապուած լինի ընդ միշտ Բազէնի անուան հետ» (Փայֆ):

Գաւառներում կազմուած զօրքը կռուում էր անձ-նագոհութեամբ. Փարիզը զիմագրում էր հերոսաբար. բայց յաղթել թշնամուն և հեռացնել նրան Ֆրանսիայից ան-հնար էր: Փարիզում սկսուեց սաւառիկ սով: Սկսեցին ա-մէն տեսակ կենդանիներ ուտել: Բնակիչներից 40 հազարի չափ մեռել էին սովից ու հիւանդութիւններից: Մահուան ոգին սաւառնում էր Փարիզի վրայ և ամէն օր նորանոր զոհեր էր տանում: Թշնամու ռմբակոծութիւնից ու սո-վից բոլորովին ուժասպառ եղած Փարիզը վերջապէս անձ-նատուր եղաւ և 1871 թ. յունուարի 28-ին զինադադա-րի պայմաններ ստորագրեցին, որպէս զի այդ զինադադարի ժամանակ ֆրանսիական ժողովուրդը ազգային ժողով ընտրէր և այդ ժողովը վճռէր, թէ արդեօք պէտք է շարու-

նակել պատերազմը թէ ոչ և եթէ դաշն կապել՝ ի՞նչ պայմաններով: Ազգային ժողովը փետրուարի 12-ին բացեց իւր նիստերը Բօրդօ քաղաքում: Թիէրը միաձայն ընտրուեց վարչութեան գլխաւոր: Նա Բիսմարկի հետ կազմեց դաշինքի պայմանները, որով Ֆրանսիացիք զինւում էին Գերմանիային Ալզաս ու Լօթարինգիա նահանգները և յանձն էին առնում վճարել 5 միլլիարդ Ֆրանկ պատերազմական տուրք (պրուսսացիք 6 միլլիարդ էին պահանջում): Բացի այդ Բիսմարկը պահանջում էր կամ Բէլֆօրն էլ զինել կամ թոյլ տալ որ պրուսսական զօրքը մտնէր Փարիզ մինչև այդ պայմանների Ազգային ժողովի կողմից ընդունուելը: Թիէրը ընտրեց վերջինը: Մարտի 1-ին 36 հազար գերմանացի զինուոր մտան Ելիսեան տի 1-ին 36 հազար գերմանացի զինուոր մտան Ելիսեան դաշտերը (զինագադարի սկզբից Փարիզի ամրոցները յանձնուել էին գերմանացիներին), բայց նոյն օրը Բօրդօի Ազգային ժողովը հաստատեց դաշինքի պայմանները և 48 ժամից յետոյ յաղթողները դուրս եկան Փարիզից ու քիչ-քիչ Ֆրանսիայից:

Սակայն Ֆրանսիային դեռ մնում էր կրել ներքին եղբայրասպան պատերազմի դառնութիւնները: Մի քանի ամիս Վերսալցիք ու Կոմմունարները անխնայ կոտորում էին միմեանց ու աւերում էին Փարիզը: Կատաղած Ֆրանսիան յուղարկաւորում էր Նապօլէօնի կայսրութիւնը հրդեհներով, կոտորածներով, բանտարկութիւններով, արտօններով, կախաղաններով . .

Այդպէս տանջւում էր Ֆրանսիան քաւելով իւր մեղքը, որ 20 տարի առաջ անտարբերութեամբ թոյլ էր տուել արկածախնդիր բռնակալին գողանալ ազգային ազատութիւնը և վերջ տալ հասարակապետութեանը: Տանջանքի բովեց Ֆրանսիան դուրս եկաւ նորից իբրև ինքնագիտակից ազգ և ոչ հօտանման ամբօխ: Հասարակապետութեան զրօշը նորից ծածանուեց ազատ Ֆրան-

սիայում: Այդ հասարակապետութիւնը, թուով երրորդը, մինչև այժմ էլ շարունակուում է և վերջերքս արքայականները արդէն ձեռք են վերցնում իրանց ցնորամիտ ձգտումներից: Նապօլէօնների դարը կարծես անցել է Ֆրանսիայում:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ.

Դ Ր Օ Յ Ա Կ Ի Ր Ը.

(ԱԼՖՕՆՍ ԴՕԴԷԻ)

(Թարգմ. ֆրանսերէնից)

1.

Մեր զօրագնդերից մէկը կռուում էր երկաթուղու հողաթմբի զառիվայրի վրայ՝ ճակատ առ ճակատ պրուսական ամբողջ բանակի դէմ, որ կանգնած զիմացի անտառի առաջ՝ կարծես հրացանաձգութեան նշան էր ընտրել այդ մի բուռն ֆրանսիական զինուորներին: Հրացանաձգութեան ասպարէզը ութսուն մէտրի տարածութիւն էր: Սպաները դռում էին՝ «պառկէք...», բայց ոչ ոք չէր ուզում հնազանդել և անվեհեր զօրագունը մընում էր կանգնած՝ իւր զրօշակի շուրջը պատած: Վերջալոյսի ժամանակ, հասած արտերի ու արօտատեղիների այդ ընդարձակ հորիզոնում մարդկանց այդ ալեկոծուող ու մխի մէջ կորած ամբօխը կարծես նախիր լինէր՝ բաց զաշտում յանկարծակի բարձրացած սարսափելի կարկտաբեր մրրկից բռնուած: Եւ յիրաւի զառիվայրի վրայ կարկուտ էր տեղում, գնտակների կար-

կուտ: Կռուում էր միայն հրացանների տրաք-տրաքոցը, ներքե գլորուող զինուորների թիթեղէ պնակների խուլ շառաչը և ճակատատեղի մի ծայրից մինչև միւս ծայրը յետ ու առաջ սլացող գնտակների վզվզոցը, որ կարծես մի մեծահնչիւն ու չարագուշակ նուազարանի ձգուած լարերի դողդողալուց էր յառաջանում: Երբեմն-երբեմն հրաձգութեան հողմից ծածանուող զրօշակը, որ զրօշակիրը միշտ զինուորների գլուխներից բարձր էր բռնած պահում, աներևութանում էր ծխի մէջ, այն ժամանակ լսուում էր մի ահեղագոչ ու խրոխտ ձայն, որ ծածկում էր հրացանաձգութեան որոտը և վիրաւորների խռխռոցն ու անէծքը, «դէպի դրօշակը, տղերք, դէպի դրօշակը...» և իսկոյն սպաներից մէկը ստուերանման քցում էր իրան այդ շառագոյն մշուշի մէջ և հերոսական զրօշակը յարութիւն առնելով նորից ծածանուում էր օդում:

Քսան երկն անդամ վայր էր ընկել զրօշակը... Քսան երկու անգամ մեռնող զրօշակրի ձեռքից դուրս պրծած ձողը դեռ տաք-տաք անցել էր յաջորդի ձեռքը ու խոնարհուած զրօշը գետնին չ'զիպած նորից բարձրացել էր կռուողների զլխավերեւում, և երբ որ՝ արեւը մայրմանելուց յետոյ՝ զօրագնդից մնացած մի բուռն զինուորները սկսեցին կամաց-կամաց յետ նահանջել, զրօշակը փալաս էր դարձել և զանուում էր յիսնապետ հօռնուսի ձեռքում, որ այդ օրուայ քսաներեքերորդ զրօշակակիրն էր:

2.

Յիսնապետ հօռնուսը մի բռի զինուոր էր. նա հաղել էր կարողանում իւր անունը ստորագրել և քսան տարի ծառայել էր փոխ-սպայի աստիճանը ստանալու համար: Ընկեցիկ, պատի տակից զանուած երկխայի տառապանքներով լի մանկութեան հետքը, զօրանոցի բթա-

մտացնող ազգեցութիւնը պարզ նկատուում էին նրա նեղ ու յամառ ճակատից, պայուսակի տակ կռացած մէջքից ու հասարակ զինուորին յատուկ անգիտակցական քայլուածքից: Բացի դրանից նա մի քիչ կակազում էր, բայց դրօշակիր լինելու համար պէտք չի անպատճառ ծարտար լեզու ունենալ: Հէնց նոյն, կռուի երեկոյեան գնդապետն ասաց նրան, «քո ձեռին է դրօշը, թող հէնց քո ձեռին էլ մնայ, կտրի՞ճ կաց, լաւ պահիր մեր դրօշակը», և նրա վառօղից ու անձրեկից բոլորովին խուճացած պատերազմական աղքատիկ վերարկուն՝ բանակի գինեվաճառ կիւնը ձեռաց կարեց հարիւրապետի նշանածոպը:

Այդ միակ պարծանքն էր խեղճի՝ ամբողջապէս նուաստութեան մէջ անցրած կեանքում: Մի ակնթարթում նրա մէջքը, այդ կոր, հասարակ-զինուորի մէջքը, շիտկուեց: Այդ խեղճ արարածը, որ սովորաբար կռացած, գլխակոր էր ման գալիս, այնուհետեւ ստացաւ գոռոզ կերպարանք, այնուհետեւ դուխը միշտ բարձր էր պահում՝ աչքերը յառած դրօշակի ծածանուող շորին, որպէս զի կարողանար նրան բոլորովին ուղիղ ու բարձր պահել, բարձր՝ մահից, դաւաճանութիւնից, փախուստից:

Պէտք էր տեսնել, թէ որքան երջանիկ էր զգում իրան հօռնուսը ճակատամարտի օրերը, երբ երկու ձեռքով պինդ բռնած պահում էր դրօշի կաշուապատ ձողը: Դժուար թէ տեսած լինէք որ և է մարդու այդ տատիճան բախտաւոր դրութեան մէջ: Նա չէր խօսում, չէր շարժուում: Նա այնպիսի երկիւղածութեամբ, խորհրդաւոր լրջութեամբ էր պահում դրօշակը, կարծես պատարազիչ քահանայ լինէր՝ սրբութիւնը ձեռքին բռնած: Նրա կեանքը, նրա բոլոր ոյժը այդ ժամանակ ամփոփուում էր՝ գնտակոծող զեղեցիկ, ոսկեթել փալասի ձողը պինդ սեղմող մատներում և խիզախութեամբ լի աչքերում, որոնք ուղիղ նայում էին պրուսսացիներին՝ կար-

ծես ասելով նրանց — «[Թէ քաջ էք, փորձեցէք, եկէք դրօշակը խլէք ձեռքիցս]» . . .

Ոչ որ չփորձեց, մինչև անգամ մահը: Բռնիկից ու Գրաւըլտտից, այդ ամէնաարիւնահեղ ճակատամարտներից յետոյ դրօշակը հեռանում էր ամէն տեղից զզգողւած, ծակծկուած, ծակերի շատութիւնից ցանցի ձև ստացած, բայց միշտ ծեր հօռնուսի ձեռքում:

Եկաւ սեպտեմբեր ամիսը. Բազէնը փակուեց Մեցում՝ պաշարուած պրուսսացիներից: Օր օրի յետեկից անցնում էր առանց կռուի, առանց հրաձգութեան. շարունակ անձրեւ էր տեղում. թնդանօթները ժանգոտում էին չգործածուելուց, աշխարհիս ամէնաքաջ զինուորները վհատուել ու թուլացել էին անդործութիւնից, պաշարի պակասութիւնից ու տեղեկազուրկ մնալուց և իրանց խաչաձև ջցած հրացանների տակ կոտորուում էին տենդից ու տաղտկութիւնից: Զօրապետ թէ զինուոր՝ բոլորը յուսահատուել էին, միայն հօռնուսն էր մնացել, որ դեռ հաւատում էր: Եռագոյն փալասը նրա համար ամէն բանի տեղ բռնում էր և, քանի որ այդ փալասը նրա կողքին էր, նրան թուում էր թէ իրանք դեռ ոչինչ չեն կորցրել: Դժբախտաբար ճակատամարտ չէր լինում և գնդապետը այդ պատճառով դրօշակը պահում էր իւր մօտ՝ Մեցի մի արուարձանում: Խեղճ հօռնուսը կարծես՝ երկխան ծծմօր տուած մայր լինէր: Գիշեր-ցերեկ դրօշակը մտքիցը դուրս չէր գալիս: Կարօտը շատ որ զօռում էր, էլ չէր կարողանում դիմանալ, վազէվազ գնում էր Մեցի արուարձանը: Շատ բան պէտք չէր նրան. միայն տեսնէր իւր սիրելի դրօշակը միւսնոյն տեղում, հանգիստ՝ պատին դէմ տուած ու սրտի կարօտն առնէր, այդ էլ բաւական էր, որ նա այնտեղից

Ճաճանուողը հռապոյն դրօշմար։
Մարեշալ Բաղէնը իւր կարգադրութեամբ օղբ ցնդեցրեց նրա ցնորքները։ Մի առաւօտ հօռնուսը քնից վարթուորները խումբ-խումբ կանգնած, սաստիկ զայրացած զակներ արձակելով և բռունցքները սպառնալու ձևով ու միեւնոյն ուղղութեամբ բարձրացրած, կարծես նրանց զայրոյթը մատնացոյց էր անում յանցաւորին։ Գոռում էին. «պէտք է ձերբակալել... հրացանի բռնել...» Սպաները չէին արգելում, չէին լռեցնում նրանց... Նրանք մի կողմ քաշուած ման էին զարիս գլխակոր՝ կարծես ամաչելիս լինէին իրանց զինուորներին։ Եւ իրաւ՝ ամաչելու բան էր։ Մի քիչ առաջ կարդացել էին հարիւր յիսուն հազար լաւ զինուորուած ու դեռ առոյգ զինուորների առաջ մարշալի կարգադրութիւնը, որ նրանց մատնում էր թշնամու ձեռքը առանց կռուի, առանց դիմադրութեան։ «Իսկ դրօշակները», հարցրեց հօռնուսը սպրանելով... Դրօշակները միւս բաների, հրացանների, թնդանօթների, վրանների, ամէն, ամէն բանի հետ յանձնուած էին արդէն... «Աս... Աս... Աստծու կրակը նրանց գլխին», կակաղելով ասաց խեղճ զինուորը, «իմիս չեն կարող տիրանալ»... ու վազ տուեց զէպի արուարձանը։

4.

Այնտեղ էլ սաստիկ իրարանցում կար, ազգային
գունդը, քաղաքացիք, մոբիլները յուզում, զոռգոռում

— Բայց, գնդապետ. . .

—«Ձեռք քաշիր ինձանից...» և պատուհանը նորից փակուեց:

Ծերունի չօռնուսը կանգնած տեղում հարբածի նման ճօճուում էր:

«Ստացադիր... ստացադիր...» կրկնում էր նա մեքենաբար... Վերջապէս նա տեղիցը շարժուեց մի բան միայն գիտակցելով, այն է՝ որ դրօշակը զինարանումն է և որ նա պէտք է յետ ստանայ իւր դրօշակը թէկուզ ինչ էլ լինի:

5.

Զինարանի դարբասի դուռը երկու կրունկի վրայ բաց էին արել ճանապարհ տալու համար պրուսսացոց սայլերին, որոնք բակում շարուել՝ սպասում էին: Չօռնուսը որ բոլոր մտաւ՝ սարսուռ անցաւ ամբողջ մարմնովը: Մնացեալ բոլոր դրօշակիրները, մօտ յիսուն-վաթսուն սպայ, արդէն այնտեղ էին՝ տխուր-տրտում, լուռ ու մունջ: Սյդ՝ անձրեւի տակ շարուած մօայլ կռքերն ու նրանց յետեից կանգնած գլխաբաց մարդկանց տեսնողը կասէր թէ, թաղման հանգէս են կատարում:

Մի անկիւնում ցեխոտ սալաշատակի վրայ իրար գլխի խառն ի խուռն քցած էին Բաղէնի զօրքի բոլոր պրօշակները: Մարդու լացը դալիս էր որ տեսնում էր այդ վառ գոյնիւրով մետաքսի ցնցոտիքը, այդ ոսկեթել ծոպերի կըտորանքն ու քանդականկար դրօշաձողերի բեկորները, այդ փառաւոր դրօշակները՝ քցած գետնին, անձրեւի տակ, ցեխակոլով: Մի սպայ մի առ մի վերցնում էր այդ դրօշակները ու տալիս էր բարձելու սայլերի վրայ, և ամէն անգամ երբ նա մի որ և է զօրագնդի անուն տալիս էր՝ առջ էր դալիս այդ զօրագնդի դրօշակիրը ստացադիր ստա-

նալու: Երկու ձգուած, անզգայ պրուսսացի սպայ վերահսկում էին:

Եւ այդպէս հեռանում էիք դուք, ո՞վ փառաւոր, նուիրական պաստառներ, ցոյց տալով ձեր պատուածքները, թեւերը կոտրած թռչունի նման տխուր-տրտում աւելիով գետինը: Դուք հեռանում էիք ամօթով իբրեւ սպականուած սրբութիւն և ձեզնից ամէն մէկը տանում էր իւր հետ Փրանսիայից մի փոքր մաս: Հեռաւոր, երկարատեւ արշաւանքների արեւը դեռ մնացել էր ձեր խունացած ծալքերում: Գնտակների թողած նշաններում դուք պահում էիք՝ գնտակոծուող դրօշի տակ յանկարծամահ եղած անյայտ հերոսների յիշատակը...

«Չօռնուս, քո հերթն է... Գեղ կանչում են... գնա՛ առ ստացադիրդ...»

Նրա շատ պէտքն էր ստացադիրը:

Դրօշակը, իւր դրօշակը, իւր գեղեցիկ, նահատակուած դրօշակը առաջին դրած էր... Նա նայում էր դրօշակին ու նրան թուում էր թէ դեռ երկաթուղու հողաթմբի վրայ է. նա լսում էր գնտակների վզվոցը, ջախջախուող պնակների շառաչիւնը և գնդապետի աղաղակը, «դէպի դրօշակը, տղերք...» Տեսնում էր, թէ ինչպէս մէկմէկի յետեից գետնովն են դիպչում քսան երկու դրօշակակիր, ինչպէս ինքը քսաներկուերորդից յետոյ թռչում է առաջ, բռնում պահում է խեղճ դրօշակը, որ ճօճուում էր մեռնող դրօշակրի բաղկի թուլութիւնից: Մհ, այդ օրը նա երբուէլ էր պաշտպանել, պահել նրան մինչև մահուան բոպէս: Իսկ այժմ...

Սյդ որ միտքն եկաւ, արիւնն աչքերը կոխեց: Հարբածի պէս, գժի նման յարձակուեց նա պրուսսացի սպայի վրայ, խլեց ձեռքիցը իւր անդին դրօշակը ու պինդ բռնեց երկու ձեռքով, յետոյ փորձեց նորից բարձրացնել՝ բարձր, ուղիղ, գոռալով «Դէպի դրօ...», բայց ձայնը դէմ

առաւ բզումը, կտրուեց: Նա զգաց, որ ձողը տատանուում,
դուրս է պրծնում ձեռքիցը: Այդ թուլամորթ օդում, այդ
մահաշունչ օդում, որ ծանրանում է անձնատուր եղած
քաղաքների վրայ, դրօշակները էլ չէին կարող ծածան-
ուել, ոչ մի անվեհեր սիրտ չէր կարող բաբախել... Եւ
այլուոր չօռնուսը կայծակահարի նման գեանովը դիպաւ:

ԿՕԼՄԱՐԻ ԴԱՏԱԴՈՐԻ ՏԵՍԻԼԲԸ

(ԱԼՖՕՆՍ ԴՕԴԵ)

(Թարգմանութիւն ֆրանսերէնից.)

Աշխարհքում Կոլմարի դատաւոր Դօլլինգերից
բախտաւոր մարդ չկար, քանի որ նա դեռ երդում չէր
կերել հաւատարիմ հպատակ լինել Վիլհելմ կայսրին և
զալիս էր դատարան՝ հաստ փորով, կարմիր շրթունքե-
րով, երեքծալ բօխախով ու պաշտօնական դիտարկը կող-
քահան գրած:

Նա այնպէս էր նստում տեղը՝ կարծես մաքուր ա-
տում էր, «Օխայ, ի՜նչ լաւ կ'ընեմ», ու մարդու քէֆ
էր զալիս տեսնելիս, թէ ինչպէս էր նա ձգում գեր ոտնե-
րը ու թաղուում իւր ահագին բաղկաթոռի մէջ: Ինչ
լաւ էր զգում՝ նա իրան՝ այդ բաղկաթոռի մէջ դրած
զովապահ ու փափուկ կաշուէ շրջանակի վրայ, որի շնոր-
հիւ նա, չնայելով երեսնամեայ նստական պաշտօնավա-
րութեանը, դեռ պահպանել էր իւր ուրախ-զուարթ բնա-
ւորութիւնն ու երեսի թարմ գոյնը:

Խեղճ Դօլլինգեր:

Ճէնց այդ կաշուէ շրջանակը նրա տունը քանդեց:
Նա իրան այնքան լաւ էր զգում այդ բարձի վրայ, որ

աւելի լաւ համարեց պրոեստացի դառնալ քան տեղեցը
շարժուել: Վիլհելմ կայսրը ասաց՝ «տեղեկութեամբ նստած
մնացէք, պարոն Դոլլինգէր», և Դոլլինգէրը մնաց տե-
ղումը. և ահա նա վարում է այժմ Կոլմարի դատարանի
խորհրդական անդամի պաշտօնը ու դատում է յանձն
Նորին Բերլինեան Մեծութեան:

Նրա շուրջը ոչինչ չի փոխուել: Նոյն չոր ու ցամաք
միակերպ դատավարութիւնը, նոյն դահլիճը՝ շատ նստե-
լուց փայլել սկսող նստարաններով ու լերկ պատերով,
նոյն՝ փաստաբանների բլբլոցը, բարձր ու վարագոյրա-
ւոր պատուհաններից թափանցող նոյն աղօտ լոյսը,
նոյն՝ մեծ ու փոքր, բազկատարած ու զլխակոր խաչելու-
թիւնը: Պրոեստիայի ձեռքն անցնելուց յետոյ Կոլմարի
դատարանը իւր յարգը չի կորցրել — առեանի խորքում
էլի առաջուայ պէս կայսրի կիսարձան կայ դրած... Ամէն
բան տեղն է, բայց Դոլլինգէրը իրան այնպէս է զգում
ոնց որ տեղահան արուած լինի: Շատ է կողէկող ընկ-
նում բազկաթուռի մէջ, ինչքան ուժումը կայ թաղուում՝
մէջը, բայց զուր, էլ առաջուայ քաղցր նինջը չի իջնում
նրա վրայ, իսկ եթէ հազարից մի անգամ քունը տանում
է, զարհուրելի երազներ է տեսնում քնած ժամանակ... .

Տեսնում է Դոլլինգէրը, որ ինքը մի բարձր սարի
վրայ է... Ի՞նչ է շինում նա այդտեղ՝ մէն-մենակ, դա-
տարի պատմութեանը հագին, նստած իւր ահագին
բազկաթուռի վրայ՝ այդ բարձրաբերձ սարի զլխին, ուր
բացի ճրոգրած ծառերից ու մօեղների պարերից ոչինչ
չի երևում... Դոլլինգէրը ինքն էլ չի իմանում: Նա սպա-
սում է զարդանդած, սառը քրտինքը կոխում է մարմինը:
սում է վարդանդած, սառը քրտինքը կոխում է մարմինը:
հոգնուի այն ափից, Շվարցվալդի եղևինների յետեից
դուրս է գալիս արեգակը՝ ահագին ու կարմիր, և քանի
բարձրանում է արեգակը երկնականարում՝ ներքեւում,
թանի ու Միւնստերի հովիտներում, Ալզասի մի ծայրից

մինչև միւս ծայրը՝ բարձրանում է մի խառնաշփոթ աղ-
մուկ, խլացնող ոտնաձայն ու կառքերի դղրդոց, որ հետ-
զհետէ սաստկանում ու մօտենում է, և Դոլլինգէրի սիր-
տը ձմրում է: Մի քիչ յետոյ Կոլմարի դատարանը
տեսնում է, տեսնում է նա, որ սարի լանջով բարձրա-
ցող երկար ու օձապտոյտ ճանապարհով գալիս է դէպի
իւր կողմը մի սգաւոր կարաւան, որի տուտը չի երևում, —
Ալզասի բոլոր բնակիչները ժամադիր են եղել ժողովուրդ-
Վօդել լեռների այդ անցքում, որ հանդիսաւոր կերպով
ու աշխարհախումբ գաղթեն իրանց հայրենիքից:

Առաջից գալիս են երկ-երկու լուծ եզներով երկար
սայլեր, — այն երկար ու վանդակաւոր սայլերից, որ գիւ-
ղացիք հունձի ժամանակ պոկէ-պոռնէ բարձում են
խրճերով, — որոնց վրայ գաղթականները այժմ բարձել են
իրանց կահ-կարասիքը, իրանց տան մէջը ու իրանց գոր-
ծիքները՝ հետները օտար երկիր տանելու համար: Տանում
են նրանք իրանց հետ իրանց բոլոր ունեցած-չունեցածը,
ահագին մահճակալներ ու պահարաններ, սարք ու շորե-
ղէն, տաշտ ու ծախարակ, երեխաների փոքրիկ աթոռներ
ու պապենական բազկաթոռներ, — դարեւոր նշխարներ, որ
տեղահան էին արել իրանց խորշ ու անկիւններից և ո-
րոնցից ճանապարհի քամին թօթափում, ցիր ու ցան էր
անում հայրենական օջաղի նուիրական փոշին: Տուն ու
տեղով են գաղթում Ալզասից, ամբողջ տներ են բար-
ձած սայլերի վրայ, որոնք անքալով ու ձռնչալով են
շարժում: եզները դժուարութեամբ են քաշում սայլե-
րը, — կարծես գետինը կպչում է անիւներից ու քաշում
պահում է, կարծես ցաքանների, արօրների, բրիչների ու
փոցերի վրայ մնացած չոր հողի կոշտերը բռնը աւե-
լի ծանրացնում են, կարծես այդ բոլոր բաները արմատ
են քցած եղել Ալզասի հողում և այժմ նրանց արմա-
տախիլ են արել: Սայլերի յետեից գալիս է լուռ ամբո-

խը, — մէր ու մանուկ, հարուստ - աղքատ, սկսած եռանկիւնի զլխարկաւոր ալեւոր ծերունիներից, որոնք դողդոջալով յենուում են գաւաղանների վրայ, մինչև շէկ, գտնաբերահար աղաները, — սկսած անդամալոյծ տատից, որին կարիճ թոռները ուսներին դրած տանում են, մինչև ծծի երեսաները, որոնց՝ մայրերը խտտած սեղմում են կուրծքներին. առողջ ու տկար, առողջ ու թոյլ թէ նրանք, որ միւս տարի զինուոր են գնալու, թէ նրանք, որոնք մասնակցել են վերջին սոսկալի պատերազմին, — խեղանդամ ասպազէներ, որոնք քաշ են դալիս փայտեր դրած կռնատակերին, հալումաշ եղած թեղանօթաձիգներ, որոնց քրքրուած համազգեստներից դեռ գալիս է Շպանդուռի կազմամասերի բորբոսահոտը: Բոլորը շարէշար վեհաբար անցնում են այն ճանապարհով, որի կողքին նստած է Կոլմարի դատաւորը, և նրա առաջին անցնելիս ամէնքն էլ շուռ են տալիս նրանից երեսները՝ զայրոյթի ու զղուանքի սոսկալի արտայայտութեամբ. . .

Իսկ զճ Դոլլինգեր, ուղում էր թագ կենալ, փախչել, բայց չէր կարող, — բազկաթուր բեռուած էր սարին, կաշուէ շրջանակը կպած բազկաթուրից, ինքն էլ՝ կաշուէ շրջանակից: Այն ժամանակ նա հասկացաւ, որ ինքը այդ տեղ նստած է իբրև նշաւակութեան պատժուած և որ նշաւակը այդքան բարձր տեղ են գրել, որ նրա խայտառակութիւնը ամէնքը տեսնեն. . . Իսկ ամբոխի գնացքը շարունակուում է, գալիս - անցնում են զիւղ առ զիւղ — Զուիցերիայի սահմաններից՝ անհամար հօտերով, Սաարի ափերից՝ հանքակիր կառքերի վրայ իրանց կռախտ երկաթէ գործիքները բարձած: Յետոյ գալիս են քաղաքները, — գործարանների բոլոր բանուորները, զանազան արհեստաւորներ, վաճառականներ, ռաբուլիններ, փաստաբաններ, դատաւորներ. . . Ահա և Կոլմարի ատեանը, որի առաջից գալիս է ծեր նախագահը: Դոլլինգերը ամօթից քիչ է

մնում մեռնի, աշխատում է ծածկել երեսը, բայց ձեռները բռնուել են, ուղում է փակել աչքերը, բայց կոպերը մնում են անշարժ, քարացած: Պէտք է նա տեսնի նրանց, նրանք էլ իրան տեսնեն, պէտք է նա աչքից բաց չ'ընդունի և ոչ մէկը այն արհամարհական հայեացքներից, որ նրա վրայ քցում են պաշտօնակիցները՝ անցնելիս. . .

Սարսափելի դրութիւն է այդ նշաւակութեան մատնուած դատաւորի դրութիւնը. բայց որ ամենասարսափելին է, — նրա ընտանիքը, նրա բոլոր ազգականները այդ ամբոխի մէջ են և նրանցից ոչ մէկը չի ուղում ցոյց տալ, թէ նրան ճանաչում է: Նրա կինը, նրա երեսաները անցնում են մտտովը զխակոր, աչքները գետնին քցած: Կասես նրանք էլ են ամաչում, — մինչև անգամ իւր փոքրիկ Միշէլն էլ, որին նա այնքան սիրում է և որ ընդ միշտ հեռանում է առանց մի հայեացք անգամ քցելու նրա վրայ: Միայն նրա ծերունի նախագահը մի բոպէ կանգ է առնում ու կամաց ասում նրան՝

«Եկէք գնանք մեզ հետ, Դոլլինգեր: Այստեղ մի մնաք, եղբայր. . .»

Բայց Դոլլինգերը չի կարողանում տեղիցը վեր կենալ: Նա չարչարուում է, կանչում է, իսկ գաղթականների գնացքը շարունակուում է: Անցնում են ժամեր՝ դեռ գնացքի տուտը չի կտրուում, իսկ երբ որ իրիկնադէմին գալիս - անցնում են վերջին գաղթականները, բոլոր այդ բազմատաճար ու գործարանաշատ գեղեցիկ հովիտների վրայ իջնում է գերեզմանատան խաղաղութիւն ու լուսթիւն: Ամբողջ Ալզասը գաղթել է: Միայն Կոլմարի դատաւորն է մնացել սարի գագաթին՝ բեռուած նշաւակին, բազմած իւր տեղում և անխախտ իւր պաշտօնում. . .

. . . Յանկարծ տեսարանը փոխուում է: Գերեզմանախաչէր, տապանաքարեր, սեւազգեստ բազմութիւն: Կոլմարի գերեզմանատանը մեծաշուք թաղումն է կատարուում:

Քաղաքի բոլոր զանգերը զօղանջում են: Դատաստանական ատենանի անդամ Դօլլինգերը մեռել է: Ինչ որ չէր կարողացել անել թասիբը, մահն էր յանձն առել կատարելու, — նա պոկել էր անխախտական դատաւորին իւր կաշուէ շրջանակից, պառկացրել, ձիգ մեկնել էր այն մարդուն, որ ուզում էր միշտ բազմած մնալ . . .

Երազում մարդ իրան մեռած տեսնի ու ինքն իւր մահը ողբայ, — զրանից էլ սոսկալի ի՞նչ զգացմունք կարող է լինել: Դօլլինգերի սիրտը կտրատուում է, որ նա տեսնում է իւր սեփական թաղումը, բայց այն, որ ինքը մեռել է այնքան ծանր չի թուում նրան, այնքան սաստիկ չի պրօւմ, մորմոքում նրա սիրտը, որքան այն, որ նրա շուրջը խռնուող այդ ահագին բազմութեան մէջ ոչ մի բարեկամ, ոչ մի ազգական չ'կայ, — ոչ մի Կօլմարացի, բացի պրուսսացիներից՝ ոչ ոք: Պրուսսացի զինուորներ են նրա շքադիր յուզարկաւորները, պրուսսացի աստիճանաւորներ են նրա սգակիրները, նրա գերեզմանի վրայ դամբանական ճառ ասողներն էլ պրուսսացի են, այն հողն էլ, որ քցում են նրա վրայ և որ նրան այնքան սառն է թուում, աւաղ, պրուսսական հող է:

Յանկարծ ամբօխը ակնածութեամբ մի կողմ է քաշուում, ճանապարհ է բաց անում. մօտենում է մի վեհափառ սպիտակ ասպաղէն հեծելազօր՝ վերարկուի տակին բռնած անթառամէ մեծ պսակի նման մի բան: Ամբօխի մէջ շշուկ է անցնում.

«Բիսմարկը . . . Բիսմարկը . . .»

Իսկ Կօլմարի դատաւորը տխուր մտածում է.

«Դուք ինձ շատ մեծ պատուի էք արժանացնում, վսեմափայլ կոմս, բայց եթէ այստեղ լինէր իմ փոքրիկ Միշէլը . . .»

Խօսքը կիսատ է մնում. — յանկարծ բարձրանում է մի որոտաձայն քրքիշ, մի խելագար, խայտառակ, վայ-

րենի, անվերջ քրքիշ ու չի թողնում որ նա խօսքը վերջացնի:

«Ինչո՞ւ են ծիծաղում», — հարցնում է ինքն իրան դատաւորը՝ սարսափած: Դուռը բարձրացնում, նայում է. . . Կոմս Բիսմարկը երկիւղածութեամբ դրել է նրա գերեզմանի վրայ նրա շրջանակը, նրա կաշուէ շրջանակը, որի վրայ գրուած է՝

ԴՕԼԼԻՆԳԵՐ ԴՍՏԱԻՈՐԻՆ

ՊՐՈՒՍՍԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻՑ,

Անմոռաց յիշատակ և խորին ցաւակցութիւն:

Գերեզմանատան մի ծայրից բռնած մինչև միւս ծայրը՝ բոլորը հռհռում, թուլանում են ծիծաղից և պրուսական այդ կռալիտ ծիծաղը արձագանգ է տալիս մինչև անդամ ստորերկրեայ շիրիմում, ուր մեռելը լալիս է ամօթից՝ ճնշուած յաւիտենական ծաղրի ծանրութեան տակ. . .

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՕՆ

ԵՒ

ԻՏԱԼԻԱՆ

(Քաղաւածօրէն թարգմ. ռուսերէնից*)

Նապօլէօն երրորդը 1851 թուին Ֆրանսիական հասարակապետութիւնը խորամանկութեամբ ու բռնութեամբ կայսրութիւն դարձրեց: Բողոքողներին ու մաքառողներին, ի միջի այլոց անմահ բանաստեղծ Վիկտօր Հիւգօյին, նա աքսորեց Փրանսիայից: Հիւգօն շատ ուրիշների հետ գնաց Ջերսէյ կղզին, որ Անգլիային էր պատկանում: Բայց փոքրօքի Նապօլէօնը այդտեղ էլ հանգիստ չ'ընդունեց մեծ մարդուն: Նա խնդրեց անգլիական կառավարութեանը այդ կղզուց հեռացնել Վիկտօր Հիւգօյին: Բանաստեղծը այս անգամ ընտրեց Գերնսի կղզին:

*) Ռուսերէն «Рѣчи и воззванія В. Гюго во время ссылки» գիրքն էլ քաղուածօրէն է թարգմանուած Ֆրանսերէն բնագրից՝ այսինքն շատ ծառերից ու հրաւերներից բաց են թողնուած այնպիսի հատուածներ, որ անկարելի է թարգմանել ռուսերէն:

Այդ ժամանակին է վերաբերուում Վ. Հիւգօյի յիշատակարանի հետեւեալ հատուածը:

1856 թ. մայիսի 25-ին Վ. Հիւգօն ստացաւ Մաձինիից, որ այն ժամանակ Լօնդօնումն էր, այս երկտողը.

«Խնդրում եմ Ձեզ, որ Ձեր ձայնը բարձրացնէք յօգուտ Իտալիայի: Իտալիան այս րոպէիս խօնարհուում է կառավարութիւնների կողմը: Նախազգուշացրէք իտալացիներին և խելք դրէք նրանց գլուխը: Մաձինի»:

Յունիսի 1-ին անգլիական ու բելգիական լրագիրները տպեցին հետեւեալ տողերը.

«Մենք ստացանք Յովսէփ Մաձինիից հետեւեալ հրաւերը, որ ուղղուած է Իտալիային և ստորագրուած է՝ Վ. Հիւգօ»:

Ի տ ա լ ի ա յ ի ն.

Իտալացիք, ձեզ հետ խօսում է մի անյայտ, բայց ձեզ նուիրուած եղբայր: Զգուշացէ՛ք այն բանից, ինչ որ այս րոպէիս վեհաժողովները, կառավարութիւններն ու դիւանագիտութիւնը բոլոր երեւոյթին ձեզ համար պատրաստում են: Իտալիան յուզուում է, նա կեանքի նշաններ է ցոյց տալիս. նա վրդովում ու անհանգստացնում է կառավարութիւններին. նրանք անհրաժեշտ են համարում քննադատել Իտալիային: Զգուշացէ՛ք, նրանք ձեր հանգրստութիւնը չեն ուզում.— հանգստութիւն կ'լինի միայն այն ժամանակ, երբ որ բաւարարութիւն տրուի ձեր իրաւունքներին.— նրանք ձեր երկարատեւ քուէն են ուզում, նրանք ձեր մահն են ցանկանում.

Մենք գոռողաբար առաջ ընթացող յեղափոխութեան ճանապարհին ենք զտնուում: Ազգերը կորցնում են ամբողջ դարեր և նորից ձեռք են բերում կորցրածը մի ժամուայ ընթացքում: Ազատութեան համար, ինչպէս Նեղոս գետի համար, հեղեղումն է պտղաբերութեան աղբիւրը: Նաւա-

տանք: Հարկաւոր չեն հաշտեցնող միջոցներ, հարկաւոր չեն զիջումներ, հարկաւոր չեն կիսատ միջոցներ, հարկաւոր չեն կիսատ յաղթութիւններ: Բարձրացնելը մեր հայեցքը. թող մեր մտքերը արդար լինեն, թող մեր քայլերը ուղիղ լինեն: Կիսատ միջոցները բանի պէտք չեն: Ամէն բան կ'կատարուի, և կ'կատարուի մի քայլափոխով, մի օրում, կայծակի ու օրօտի մի հարուածով: Հաւատանք:

Թող ձեր յիշողութեան մէջ անջնջելի մնան դիւանադիտութեան դարչելի խօսքերը, — Իտալիան ազգ չի, այլ աշխարհագրական անուն:

Թող ձեր գլխում միայն մի միտք լինի, — ապրել ձեր սեփական տանը, ձեր սեփական կեանքով, լինել Իտալիա: Եւ կրկնեցէք անդադար ձեր հոգու խորքում այս սարսափելի խօսքերը, — մինչև որ Իտալիան ազգ չ'դառնայ, Իտալացին մարդ չի դառնալ, մարդ չի լինիլ...

1860 թ. Վ. Հիւգօն վերադարձաւ Ջերսէյ կղզին ճառ ասելու յօգուտ Իտալացիներին: Այդ ժամանակին վերաբերուող հետեւեալ հատուածը կայ նրա յիշատակարանում:

1860 թ. յունիսի 18-ին Ջերսէյը անսովոր տեսարան էր ներկայացնում: Բոլոր պատերը ծածկուած էին յայտարարութիւններով, որոնց վրայ գրուած էր՝ «Վիկտոր Հիւգօն եկել է»: Հինգ տարի առաջ Ջերսէյը աքսորել էր Վ. Հիւգօյին, իսկ այժմ Ջերսէյի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը աօն օրուայ հագուստով ողջունում էր նրան Սէնա-Հիլիէր փողոցում:

Ահա թէ ինչ էր:

Հազարի*) հրաշալի արշաւանքի ժամանակն էր, — ար-

*) Գարիբալդիի խումբը:

շաւանքի, որ ապշեցրեց ամբողջ Եւրոպան: Պատմութեան մէջ անտրականներ չ'կան: Ազատարարները յաջորդում են միմեանց և նման են իրար, բայց նրանց ճակատագիրը տարբեր է: Ջօն Բրօունից յետոյ գալիս է Գարիբալդին: Պէտք էր օգնել Գարիբալդիի սուրբ զործին: Անգլիայում ստորագրութիւն բաց արին և ահագին գումարներ էին գրուում: Ջերսէյը միտքը բերեց Վ. Հիւգօյին: Կարծւում էին, որ, եթէ նա ձայնը բարձրացնի, ստորագրութիւնը աւելի յաջող կ'երթայ: Ամբողջ կղզին այժմ ամաչում էր, որ 1855 թ. աքսորել էր նրան: Մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին նրա մօտ, որ Ջերսէյի 500 նշանաւոր քաղաքացիների ստորագրութիւնը կրող ուղերձ ներկայացրեց, որով խնդրում էին նրան վերադառնալ Ջերսէյ և ճառ ասել յօգուտ Գարիբալդիի: Վ. Հիւգօն 1860 թ. յունիսի 18-ին վերադարձաւ Ջերսէյ և ահագին յուզուած ամբոխի առաջ ասաց հետեւեալ ճառը.

Պարոններ,

Ես պատասխանում եմ ձեր հրաւերին: Ամէն տեղ ուր ազատութեան համար ամբիոն են կանգնեցնում և ինձ կանչում են, ես գնում եմ, այդ իմ բնազդումն է, և քարոզում եմ ճշմարտութիւնը, այդ իմ պարտականութիւնն է: (Լսեցէք, լսեցէք):

Ահա ճշմարտութիւնը. ոչ ոք այսպիսի մի բուպեւում իրաւունք չունի անտարբեր հանդիսատես լինել կատարուող մեծ դէպքերի. այսօր սկսուած՝ բնդհանուր ազատութեան վեհ գործի համար անհրաժեշտ է ամէնքի ծիգը, ամէնքի զործակցութիւնը, ամէնքի օգնութիւնը: Ոչ ոքի ականջը չ'պէտք է խուլ մնայ, ոչ ոքի սիրտը չ'պէտք է լռի, երբ որ ճիշտ են արձակում բոլոր ազգերը, այդ ճիշտ պէտք է արձագանգ դանի բոլոր մարդկանց սրտերում: Ով

որ միայն մի կօպէկ ունի, այդ կօպէկը պէտք է տայ Գարիբալդին, ով որ միայն մի քար ունի, այդ քարը պէտք է նետի նրա թշնամիների գլխին...

Գարիբալդին: Ի՞նչ է Գարիբալդին: Մարդ է, աւել ոչինչ: Բայց մարդ՝ այդ բառի ամենավսեմ նշանակութեամբ: Ազատութեան մարդ, մարդասիրութեան մարդ:

Զօրք ունի: Ո՛չ: Մի բուռն կամաւորներ: Պատերազմական մթերքներ: Ո՛չ: Վառօդ: Հազիւ թէ մի քանի փոքրիկ տակառ: Թնդանօթներ: Թշնամիներին: Հապա ինչո՞ւմն է նրա ոյժը. ի՞նչն է նրան յաղթող հանդիսացնում. ի՞նչ ունի նա հետը:— Ժողովրդի հողին: Նա առաջ է գնում, նա թռչում է, նրա արշաւանքը հրեղէն գնացք է, նրա մի բուռն վաշտը զօրագնդեր է ջարդում, նրա թոյլ ղէկները թալիսման ունեն, նրա ատրճանակների գնտակները գիմարում են թնդանօթների ումբերին. Ժամանակ առ Ժամանակ ճակատամարտի խառնաշփոթութեան մէջ, վառօդի ծխում, կրակի փայլատակելու ժամանակ նրա յետեւին աստուածուհի է երևում՝ կարծես նա հոմերի հերոսներէն լինի...

...Մենք բոլորս, ով էլ լինենք, ծափահարում ենք Իտալիային...

Իսկ, որ ինձ յսում էք, երեակայում էք արդեօք այդ սքանչելի տեսարանը, ազատ Իտալիան, ազատ, ազատ Տարենտոյի ծոցից մինչև սուրբ Մարկոսի լճերը, որովհետև Վենետիկն էլ կ'մասնակցի այդ տօնախմբութեանը: Երեակայում էք այդ երազը, որ վաղը իրականութիւն կ'գառնայ: Վերջապա, յօդս ցնդեց ամէն բան, որ խաբէութիւն էր ու կեղծիք, մոխիր էր ու խաւար: Իտալիան գոյութիւն ունի: Իտալիան Իտալիա է: Ինչ որ առաջ աշխարհագրական անուն էր, այժմ ազգ է, ուր որ առաջ դիակ էր, այժմ հոգի է, ուրուական էր՝ այժմ հրեշտակապետ է, ազգերի մեծ հրեշտակապետ, կանգուն, թեւ-

տարած Ազատութիւն: Իտալիան, մեծ մեռելը, զարթնել է. տեսէք, նա վեր է կենում և ժպտում է ամբողջ մարդկութեանը...

Այո, յուսացէք ամէն տեղ, աշխարհիս բոլոր երկիրներում: Թող ռուս մուժիկը*), եգիպտական Ֆելլահը, եւրոպական աղքատ բանուորը, հնդկական պարիան, ծախուած նեղրը, ճնշուած սպիտակամորթը, թող բոլորը յուսան: Շղթաները մի ցանց են կազմում, միմեանց պահպանում են, մէկը որ փշրուի՝ ցանցը կ'արձակուի: Հօմի պապը Սուլթանին աւելի մօտ ազգական է քան ինքը կարծում է. նա նրա հարազատ եղբայրն է: Սակայն, կրկնում եմ, այդ վերջացել է: Մի տեսակ գերմարդկային բան կայ մարդկանց ազատութեան մէջ: Ազատութիւնը հրաշալի անդունդ է, որ քաշում է դէպի ինքը: Յառաջադիմութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ձգողական ոյժի արտայայտութիւն. ով կարող է նրա առաջն առնել: Զարկը տրուելուն պէս սկսում է անընկճելի շարժումն: Կանգնեցրէք վայր ընկնող քարը, կանգնեցրէք հեղեղը, կանգնեցրէք ձեռն հիւսը, կանգնեցրէք Իտալիան, կանգնեցրէք 1789 թիւը, կանգնեցրէք երկրաշուռը, որ Աստուած նետել է եթերի մէջ: (Աղմկալի ծափահարութիւններ):

*) Ռուս գիւղացիներին Ալեքսանդր II կայսրը ազատեց ճորտութիւնից 1861 թուին:

Handwritten text at the top of the left page, likely a header or title.

Main body of handwritten text on the left page, consisting of several lines of script.

Handwritten text at the bottom of the left page, possibly a signature or footer.

Large block of handwritten text on the right page, continuing the script from the left page.

ԳԻՆՆ Է Ծ ԿՈՊ.

2218

2013

